

Estudis Castellonencs

Núm. 2 (2a època) 2017-2018. Pp. 175-205
ISSN: 1130-8788

R. MONFERRER

Hospital General Universitari de Castelló

Les epidèmies de còlera a Vilafranca
en el segle XIX. El còlera de 1855

Resum

El present treball aborda una aproximació a les epidèmies de còlera del segle XIX a Vilafranca, especialment de 1855 per representar la major mortalitat catastròfica registrada a la localitat. Es revisa quantitativament el còlera de 1855 que va suposar el 79 % de totes les defuncions, en especial de dones de mitjana edat i de xiquets menors de cinc anys. L'edat mitjana va ser de 37,23 anys. La duració de l'epidèmia de 78 dies amb una mortalitat diària de 1,93 casos. La incidència màxima mensual i diària fou al mes d'agost amb 76 % defuncions i 13 òbits, respectivament. Els resultats no difereixen dels coneguts de les localitats veïnes estudiades i de la resta de l'Estat espanyol. El treball es complementa amb un resum de les epidèmies de còlera de 1834 i 1885 a Vilafranca.

Paraules clau

Segle XIX. Còlera. Epidèmia de 1855. Altres epidèmies de còlera 1834, 1885. Vilafranca del Cid. Castelló. Espanya. Història de la Medicina.

Epidemics of cholera in Vilafranca in the nineteenth century. Cholera 1855

Abstract

This work deals with an approach to cholera epidemics of the nineteenth century in Vilafranca, especially 1855 because it represents the most catastrophic mortality registered in the locality. The 1855 cholera quantitatively examined accounted for 79% of all deaths, especially middle-aged women and children under 5 years. The average age was 37.23 years. The duration of the epidemic 78 days with a daily mortality of 1.93 cases. The maximum monthly and daily incidence was in August with 76% of deaths and 13 deaths, respectively. The results do not differ from those known from neighbouring localities studied and the rest of the Spanish state. This work is complemented by a summary of cholera epidemics in 1834 and 1885 in Vilafranca.

Keywords

19th century. Cholera. Epidemic 1855. Other epidemics of cholera 1834 and 1885. Vilafranca del Cid. Castelló. Spain. History of the Medicine.

Les malalties epidèmiques tenen una evolució en el temps i han condicionat el curs de les societats a través de la història. Al llarg dels segles poblacions de tot el món s'han vist afectades esporàdicament per diverses epidèmies que han acabat amb la vida de milions de persones. Durant el segle XIX va sorgir el còlera, la novetat epidemiològica d'Europa que sense arribar a assolir la virulència de la pesta negra ni tan sols la de la pigota i la febre groga, va afectar zones molt més extenses que aquesta última, es va deixar sentir en totes les ciutats i en la immensa part dels pobles. Espanya, la província de Castelló i aquesta terra el van sofrir en cinc onades diferents 1833-1835, 1853-1856, 1865-1866, 1884-1885 i 1890 amb centenars de milers de morts. Vilafranca, excepte la de 1890, no se'n deslliurà. La de 1865 va ser la més benigna i la de 1855 la causant de la major mortalitat coneguda a la localitat. Es tracta d'esdeveniments desconeguts en la seua essència que difícilment arriben als nostres coneixements per no recollir-los la historiografia i cap treball històric actual, per localista que siga, no pot ignorar aquestes circumstàncies que han estat posades en relleu pels historiadors de la ciència i els especialistes en demografia moderna. Amb l'objectiu d'apropar-nos i reconstruir l'epidèmia de 1855 a Vilafranca, per tractar-se d'un tema fins ara desconegut per no estudiat, sorgeix aquesta nota com una breu aproximació historicodescriptiva al còlera de 1855 i alhora un complement d'altres treballs semblants de Castellfort i Cincorres de la mateixa epidèmia. L'estudi s'estructura en dues parts clarament diferenciades: la primera, recorda l'entorn higienicosanitari de la societat vilafranquina de l'època¹ i les generalitats

¹ Per la reconstrucció de l'entorn sociohigienicosanitari es recorre als treballs de Madoz, 1850, i Mundina, 1873.

medicohistòriques sobre el còlera² seguida d'una segona part amb les xifres de l'epidèmia. Tot i que el resultat de l'anàlisi és incomplet, almenys ens orienta fins on va arribar l'embat de còlera i, en allò possible, la cronologia, intensitat, distribució i evolució de l'epidèmia a Vilafranca.

FONTS I MÈTODES

Tota la informació procedeix íntegrament de l'anàlisi dels llibres de Defuncions de l'Arxiu Parroquial de Vilafranca, l'única font existent als arxius locals. Respecte a l'any 1855, les dades extretes es disposen en una fitxa dissenyada amb les mateixes variables de les actes de defunció. Les defuncions estan redactades segons el model eclesial a l'ús amb l'ordre seqüencial: nom, edat i estat, lloc de naixement i veïnatge, pares, data de la mort (mes, dia i en alguns casos hora), si ha testat, ha rebut els sagraments i si llega algun tipus d'obra pia a l'Església. No consta la *causa mortis*, professió i domicili. Totes les partides s'inscriuen un dia després de l'òbit segons l'esquema indicat que en el cas de l'epidèmia no declarada oficialment afegirà: «di sepultura eclesiàstica sin solemnidad acostumbrada» (30 juliol-17 agost), i al declarar-se l'epidèmia: «di sepultura eclesiàstica sin solemnidad por el cólera» (17 agost-16 octubre), seguit de «recibió los sacramentos de penitencia y unción no [recibió] el viático por impedirlo la enfermedad».³ Als menors de 10 anys no es distribueix el sagrament. Totes les actes estan redactades i signades pel rector.

La resultant conforma el total dels morts de còlera —no consten possibles defuncions per causes alienes a l'epidèmia ja que tots els òbits haguts en el període són atribuïts al còlera—, en un nombre major i d'acord amb la mortalitat real, més elevada que la notificada oficialment.⁴ Ens movem en una època en què la causa de la mort habitualment no figura en les actes de defunció i, en el cas de registrar-se, és probable que una mort per còlera no siga inscrita com a tal —com en la revisió que ens ocupa— per desconeixement o precaució de les autoritats sanitàries i conseqüentment del rector. És més, en molts casos els morts eren conduïts directament al cementeri, per la qual cosa el rector no tenia la relació diària de les defuncions, que eren facilitades en una llista al dia següent. No es poden estendre amb exactitud les partides de defunció.

D'una banda, per no constar en les actes la professió, el domicili i la *causa mortis*, no s'ha pogut establir la distribució per professions i la geografia urbana del còlera igual que la relació dels diagnòstics en l'any epidèmic i, en el seu cas, l'anàlisi semàntica.⁵ A més, per no disposar d'altres fonts documentals —el registre civil va ser destruït al 1936—, no es poden precisar les mesures sanitàries específiques adoptades, l'evolució de l'epidèmia (invasions i curacions), els integrants i conducta de la junta de Sanitat i Beneficència, les actuacions de les autoritats locals, l'arsenal

2 Monferrer, 1987-88, p. 90-96.

3 No s'administra el viàtic per impedir-ho la malaltia es refereix als vòmits incoercibles en la fase i col·lapse final del procés.

4 Las cifras pecan por defecto, Nadal, 1984, p. 148.

5 Vegeu: Micó Navarro, 1996.

terapèutic utilitzat, els costos en reals de velló i altres procediments qualitius que permetrien un coneixement més detallat de l'esdeveniment. Amb el material recollit i el càlcul del nombre d'habitants en aquest any intercensal s'estableix la duració de l'epidèmia, la mortalitat general, específica, mensual i diària així com la classificació dels morts (mètode de recomptes) en grups d'edat, sexe i estat civil. Unes dades que ens ajudaran a un major coneixement de la mortalitat a Vilafranca al 1855, l'any de la segona invasió colèrica.

VILAFRANCA A MITJAN SEGLE XIX

Vilafranca és una població situada al nord-oest de la província de Castelló, a la part meridional de la comarca dels Ports, a 34 km de Morella, aleshores centre de l'administració judicial i eclesiàstica, i a 86 de la capital provincial. La vila antiga, llarga i estreta, s'alça sobre una penya viva en un altiplà, a 1125 m sobre el nivell del mar, al centre-est del seu terme (93,72 km²) amb una població estimada de 1994 habitants repartits entre la mateixa localitat (74 %) i els seixanta-sis masos habitats del terme (26 %). Agrupava 352 cases, el 32 % de les quals estaven deshabitades. La configuració montuosa i la seua altura (entre els 800 m de la Ferranda i els 1643 m del tossal dels Montllats) condiciona el clima mediterrani-continental més bé fred amb propensió als processos respiratoris estacionals. També el caràcter fort, sec i de contrastos, molt especial dels seus habitants.

El centre urbà, amb els principals edificis públics i privats, està format per carrers estrets, torts i costeruts, el constitueix la plaça Major o de l'Església, el carrer de Dalt o de l'Abadia, el de Baix o de Sant Roc, amb carrerons entre ambdós carrers, la replaça de l'Església, la replaceta, els carrers Baix de la Plaça, En Pons i Collat. A finals del segle XVIII creixerà extramurs pels ravals: el barri del Maset, a l'orient, i la Raval i les Costeres, al migdia-ponent, per la facilitat d'ocupació per tractar-se d'àrees topogràficament favorables, les quals seran més extenses i denses en població quan el poble començarà a créixer i reunir els veïns de les classes més baixes. Encara no s'havien erigit els carrers del Cid, Sant Miquel i l'eixample en les Eres ni traçada la carretera, que seran els barris més recents i de major futur.

Els vilafranquins d'aquesta època eren clarament conservadors en la dimensió política; catòlics amb forta tradició levítica en la religiosa i baix nivell d'alfabetització. Gent laboriosa i austera que vivia de la ramaderia ovina, agricultura cerealística, arrieria, tints de la llana i molins fariners. Comercaven els productes de les fàbriques de sabó blan i xocolate, fusta i faixes de llana. No hi havia mercat ni eclosionat la producció de pataques. Els tractants que ja traficaven a Andalusia i es consolidarien dues dècades més tard, esdevingueren uns rodmons empenedors emblemàtics que van passejar el nom de Vilafranca per mitja Espanya i la Cerdanya francesa, permeabilitzar i enriquir la vida dels vilafranquins en un sentit econòmic i dinamitzador del progrés de la vila, la llavor del miracle de la futura gran indústria tèxtil, d'aleshores ençà la base econòmica de

la població. L'emigració era escassa. Llevat d'això, Vilafranca, que era un típic poble d'interior, de muntanya i de frontera, seguia amb els seus costums i rutines.

Les comunicacions eren deficientes, els camins locals de ferradura i el seu mal estat dificultava les transaccions comercials. La principal via, el camí de la fusta de Mosquerola a la costa, i el més convenient el d'Albocàsser a cavall. El correu es rebia de Sant Mateu per valisa dues vegades per setmana, dilluns i dijous al matí.

L'estat higienicosanitari, bastant precari. No hi havia fonts públiques al poble. Tot i haver-hi excel·lents fonts extraurbanes es feia poc ús de l'aigua. Per als animals es recorria a l'abeurador de l'actual carrer de la Bassa i per al consum humà a l'aigua de la font Vella i d'alguns pous, disposant els més poderosos de cisternes en la pròpia casa on es recollia l'aigua de la pluja directament del teulat per canals. Els sistemes de desguàs de les cases eren inexistents, així com el comú i el pou cec —aquí conegut per l'alvenc (*sic*)—, les necessitats es feien al corral on eren abocades les aigües brutes que estava situat a la part baixa de la casa i sense cap tipus de ventilació: un femer amb efluvis d'intens olor acre a buidar, «traure el fem», almenys una vegada l'any, abans de l'estiu i en lluna vella, amb la ulterior neteja i desinfecció per deixar-lo endreçat amb pallús ben sec.

Els carrers estaven formats per edificis de fàbrica sòlida i regular aspecte que, sense reunir elements d'una menció especial i amb poques comoditats, responien a les necessitats dels seus habitants. Les cases gens ventilades amb finestres més bé escasses que a l'hivern romanien gairebé sempre tancades, eren majoritàriament de dues plantes: una porta de dues fulles amb secció horitzontal (pel fred) donava accés a l'entrada de lloses, argila o còdols amb una cambreta per als estris, contiguament o en un soterrani el corral (animals domèstics, l'equí i la soll) i altres compartiments per el celler i llenyer, i, en alguns casos, un comú a un racó. Un primer pis o habitatge pròpiament dit amb la cuina-menjador i foc a terra proveïda de la «campana morellana» a l'ús (orientada a ponent); cendrer, pastador-rebost i, en algunes cases, una alcova. Un segon pis amb dues alcoves, i en les millors cases una saleta. Excepcionalment hi havia l'excusat en comunicació directa amb el dormitori, i en voladís per abocar les excretes directament al femer. Un últim pis o la falsa amb la saladora de la matança del bacó —el principal suport— i assecador de carnis, on es guardaven les collites i alhora traster. Les pallisses estaven a les eres als afores del poble.

Excepte la plaça i els tres carrers principals que estaven empedrats, la resta tenien el paviment terrós, cosa que els convertia en fangars a les èpoques de pluja i en fondre's la neu, fins i tot en basses permanents per excés de vessament i escàs drenatge com la que es formava a la confluència de la costereta de la plaça de l'Església amb l'antic camí Reial, després carrer Cid, que per aquest motiu arribaria a figurar en els plànols de la localitat com a carrer de l'Assut.

La corporació municipal la formaven l'alcalde (Cristóbal Centelles), un tinent d'alcalde, un síndic i cinc regidors, i el secretari. Les cures sanitàries estaven a càrrec de tres titulars: el metge, el cirurgià i l'apotecari; el veterinari i, ara, a més la Junta Municipal de Sanitat⁶ i la de Beneficència

⁶ Formada per l'alcalde, el metge, el cirurgià, l'apotecari, el menescal i tres veïns.

domiciliària.⁷ També comptava des del segle XIV amb un hospital pobrament muntat i de reduïdes dimensions destinat a l'acollida dels malalts pobres de la població i transeünts.

La instrucció pública era impartida per un mestre i una mestra en les corresponents escoles per alumnes de 5 a 13 anys, 84 xiquets i 54 xiquetes, dotades amb 2169 i 1235 reals anuals, respectivament. Per cert en l'any en curs es construïria un edifici nou a l'efecte que per la ubicació encara es coneix popularment per l'Escoleta del Campanar o de Dalt.

La parròquia estava servida pel rector (Miguel Villuendas Miguel, de Morella, company de seminari del general Ramon Cabrera), el vicari (Joaquín Falcó Vicente, de Vilafranca) i vuit beneficiats. Igual que la resta dels ciutadans de l'estat, els vilafranquins mostraven submissió a les autoritats que els venia imposada per la forma de govern i unes idees religioses arrelades. Les festes eren d'índole religiosa, sobresortint en la discreció la devoció a la Mare de Déu del Llosar, la patrona per excel·lència i remei celestial contra qualsevol penúria i calamitat. A ella acudeix sempre el devot, a la recerca de la seua protecció sobrenatural, si més no quan fallen els recursos humans en circumstàncies excepcionals, com ara amb el sabor de súplica buida en rogativa prèvia.

Porque del mayor rigor
siempre nos soleis librar.

EL CÒLERA MORBO: MALALTIA DEL SEGLE XIX

El còlera morbo asiàtic és una malaltia infecciosa aguda, extraordinàriament perillosa i en ocasions epidèmica amb un període d'incubació curt entre menys d'un dia i cinc dies. És conseqüència de la colonització al budell prim del bacteri *Vibrio cholerae* o *Vibrio comma* que produeix una enterotoxina causant, en un primer moment, de manera inesperada i aparició brusca, diarrea aquosa (pel seu aspecte rep el nom de *colerina* o *aigua d'arròs*), profusa (més de trenta deposicions per dia) amb olor fètida i vòmits que poden desencadenar deshidratació intensa greu, rampes i entumiment de les cames i, si no és tractada ràpidament, la mort. La malaltia també era coneguda com la *pesta blava*⁸ per l'aspecte que adquirien els malalts i *morir de còlera* o *mort de gos* era una de les experiències més sinistres que una malaltia podia infligir a un ésser humà.⁹ L'únic

⁷ Formada per una presidenta, dues vicepresidentes, secretària, vicesecretària, comptadora i depositària.

⁸ «Tienen los ojos hundidos en sus órbitas con un círculo amoratado lívido a su alrededor; la nariz afilada, todas las facciones alargadas y dirigidas a la línea media... A consecuencia de la gran cantidad de líquido perdido por el organismo la piel se torna arrugada y blanda, oyendo decir a los interesados que no han visto perder carnes tanto en tan poco tiempo... Una sed intensa que no se apagaba con nada... El enfriamiento es tan grande en algunos enfermos, que llega, como en los cadáveres, a la temperatura ambiente», citat per Bendito, 2013, p. 165.

⁹ «Personas relativamente saludables caían de golpe mientras realizaban sus tareas, como si recibieran un martillazo en la cabeza. El shock inicial era seguido por vómitos y descontroladas deposiciones acuosas que dejaban el cuerpo sin fluidos. Cuando la deshidratación alcanzaba una etapa crítica, los calambres estrujaban cada músculo del cuerpo y las víctimas se retorcián aullando de dolor. Quizá jóvenes y atractivas por la mañana, al anochecer eran encogidos guiñapos de tez azulada y oscura, ojos hundidos y dientes salientes. Peor aún, hasta el final, la víctima podía estar consciente de las cosas terribles que le sucedían a su cuerpo sucio y deshidratado. Pero la degradación física no cesaba con la muerte. Las piernas

reservori és l'home malalt o portador i la transmissió s'efectua per mecanisme fecal-oral causa de la contaminació de les aigües potables i aliments. És una malaltia de declaració obligatòria a Espanya i quarantenable per la seua tendència a produir pandèmies com les del segle XIX. Es propaga amb facilitat en les zones humides, la seua incidència és major en els països de clima càlid i es reactiva d'una manera dramàtica a les catàstrofes humanitàries.

Des de l'antiguitat fins al segle XIX, el còlera va ser una malaltia endèmica dels deltes del Ganges i del Brahmaputra amb preferència a Bengala i principalment Calcuta. Amb anterioritat a l'assentament dels portuguesos i britànics, apareixia una malaltia diarreica aguda que aquests van descriure com «l'epidèmia habitual dels estius». El còlera va sobrepassar les fronteres hindús en diverses ocasions des del segle XVI i a partir de 1817 la seua difusió es va fer universal en forma de pandèmia en vuit onades (entre 1817 i 1991) i esdevenir una de les malalties més mortíferes per a la humanitat pels greus estralls que afectaren extenses àrees de la població. En el nostre medi es presentava en forma d'invasions epidèmiques, sovint amb una mortalitat molt elevada. Al segle XIX Europa i la península Ibèrica van patir diferents onades de la malaltia que marcaria el ritme demogràfic al llarg de la centúria amb importants repercussions: la primera entre 1833-1835, la segona entre 1853-1856, la tercera entre 1865-1866, la quarta entre 1884-1885 i una cinquena en 1890. En 1855 es desconeixia la causa de la malaltia. En conseqüència, no hi havia tractament etiològic i l'alta mortalitat va ocasionar a la població pànic epidèmic. El 1883, R. Koch va descobrir el bacteri causant i, el 1885, J. Ferran la vacuna anticolèrica.

Al País Valencià, i en aquesta terra, es van deixar sentir les onades de 1834, 1854-1855 i 1885. Les de 1855 i 1885 són les que més baixes van causar a la província amb un 2-3 % de morts a la primera i un 2,11 % a la segona.¹⁰ En 1834 el còlera va suposar a Vilafranca el 40,70 % de tots els òbits. La de 1855 va castigar amb crueltat a Cinctorres amb el 80,70 % de totes les defuncions¹¹ i la de 1885 va incidir sobre manera a Castellfort amb el 73,40 % dels morts esdevenint la major mortalitat epidèmica de tota la província.¹² Tots aquests processos van tenir la màxima incidència en els mesos estivals, l'època amb major propensió a les malalties d'origen intestinal com el còlera (taula I, II).

L'EPIDÈMIA DE 1855

L'epidèmia de 1855 va entrar a Espanya pel port de Vigo al novembre de 1853. En 1854 es detectà a Barcelona un altre focus procedent de Marsella que s'escamparà pel ramal mediterrani i al centre-nord de la península, l'àrea més castigada. Va desaparèixer de la província de Huelva al

y brazos seguían agitándose un par de horas, una vez que se había extinguido el espíritu de la vida induciendo a los deudos a esperar que el cadáver no estuviera muerto de veras», citat per Watts, 2000, p. 229.

¹⁰ Nadal, 1984, p. 49, 152.

¹¹ Monferrer, 1999.

¹² Monferrer, 1987-88, p. 93-94.

març de 1856.¹³ Es va propagar per certes professions d'alt risc com els soldats, mariners, comerciants, captaires i els seus efectes es van incrementar a causa de la falta d'higiene a les cases i carrers, l'ús d'aigua inadequada, la ineficàcia dels cordons sanitaris i la concentració dels pacients en habitacles reduïts. Va ser afavorida per les condicions climàtiques adverses (gelades al gener, intensa sequera amb pluges excepcionals a l'hivern i primavera) amb les consegüents males collites i gran carestia que s'anaven succeint des de 1853, l'elevat nombre d'aturats, l'alça de preu de la carn i les corrieres de les tropes de L. O'Donnell, que van contribuir a l'expansió de la malaltia des d'Andalusia a Madrid. Les conseqüències: fam, misèria i una població feble i vulnerable.¹⁴ En efecte, la invasió de còlera de 1855 sense ser la més mortífera va ser la més important a Espanya per tractar-se del brot més devastador, tant per la seua duració com per la seua intensitat i les conseqüències que en va generar la por.¹⁵ Va assolir àmplies zones de l'interior i el 5 % dels espanyols amb més virulència a les classes baixes emergents treballadores amb una taxa de mortalitat molt elevada (28 %).¹⁶ Per la qual cosa el 1855 és l'únic any del segle XIX en què pot parlar-se de «crisi general de mortalitat».¹⁷

A la província de Castelló, segons les notificacions oficials,¹⁸ l'epidèmia es va manifestar en dues onades: una, entre primeries de setembre i darreries d'octubre de 1854, més localitzada a l'àrea del Baix Maestrat.¹⁹ Una altra segona entre primeries de juliol i mitjans de setembre de 1855,²⁰ la qual es va estendre per tot el litoral mediterrani, va traspasar la franja costanera propagant-se per les principals vies de comunicació cap a l'interior en sentit Aragó-sistema Ibèric. A la comarca es confirmava a finals de juliol: el 29 de juliol a Castellfort, el 30 a Vilafranca i el 31 a Cinctorres es va registrar la primera defunció (taula I).²¹ A propòsit, estudiar el segle XIX en aquesta terra

13 González de Sámano, 1860, II, p. 275.

14 «Es notable que en la mitad y en el fin de cada siglo ha habido siempre sequedad, inundaciones y terremotos, pestes y demás calamidades. En esta de 1850 poco antes y después ha habido sequedad en 1845, inundación en 1840, 41, 43 y 44; cólera en 55; oídio de las viñas, en ídem, epidemia de cerdos, gatos y gallinas, orugo de árboles, padeciendo todos plantas y animales», Roig, 1850, fol. 25.

15 Pobles envaïts, 4373. Dia d'inici, 19 de novembre de 1853. Duració: 2 anys, 3 mesos i 20 dies. Invasions 769.667, morts 194.792. Cf. González de Sámano, 1858, II, p. 491.

16 Nadal, 1984, p. 148.

17 Pérez Moreda, 1980, p. 395-396.

18 Segons Nicasio Landa, metge oficial de l'epidèmia de 1854-1855, a Castelló hi hagueren 92 invasions per 1.000 habitants, 261 morts per 1.000 habitants. Cf. Viñes Rueda, 2000, p. 96.

19 El 25 de juliol de 1854 es registrava la primera defunció a Tírig [27,20 %]. El 3 de setembre a Vinaròs i Benicarló. «En noviembre de 1854, se anunciaba el fin del cólera: La enfermedad reinante ha desaparecido completamente de estos pueblos, habiendo sido Vinaroz, Benicarló, Magdalena, Alcalá, Tírig, Villanueva, La Jana y algún otro de los únicos que han tenido la desgracia de albergar a tan molesto huésped», *La Época* (Madrid), 5 de desembre de 1854: 3. Segons les dades oficials, a Castelló «se vieron afectados 23 pueblos. Empezó el 19 de agosto y terminó el 8 de diciembre. El primer pueblo que la sufrió, Benicarló, y el último, Onda. Duró 3 meses y 19 días. Los acometidos fueron 8.168 y los fallecidos 1.438», González de Sámano, 1858, II, p. 486.

20 El 8 de juliol es va detectar a Vinaròs després a Rossell, Càlig, Benicarló, Santa Magdalena, Alcalà per ascendir fins a l'interior per Salzedella, Tírig, Xert, Vallibona, la Serra d'en Galceran, la Serratella, Albocàsser, Vilar de Canes, Catí, Benassal, Ares, Castellfort, Vilafranca, Cinctorres, el Forcall.

21 «Aquí [Benassal] empezó el cólera a fines de Julio, y acabó en primeros de septiembre, en que empezó a reinar tiempo húmedo y fresco, antes cálido. Enfermaron en agosto 300 coléricos, muriendo 160, habiendo faltado desde el principio la asistencia al médico, cirujano y boticario y los

obliga a referir-se a episodis bèl·lics, repressions polítiques, revoltes, desamortitzacions, adversitats atmosfèriques, males collites amb les consegüents crisis de subsistències «en una societat agrària amb uns paràmetres demogràfics molt afectats per mortalitats de tipus catastròfic»,²² entre els quals figuren les epidèmies de còlera (taula II).

Mesures

Davant l'amenaça de còlera, les mesures a prendre es comunicaven a través del Butlletí Oficial de la Província.²³ S'aconsellava la no formació de cordons sanitaris per la seua ineficàcia, informar la superioritat cada quinze dies de l'estat sanitari de la població per part de l'alcalde, tancar les escoles, prohibir el trasllat dels cadàvers a l'església en fèretres no tapats i no fer funerals de cos present.

Vilafranca, amb un estat higienicosanitari precari, comptava amb les corresponents juntes de Sanitat i de Beneficència per assegurar i controlar les mesures, actuacions sanitàries i assistències que hagués menester i mantenir una acurada neteja en persones i cases: fumigar i emblanquinar les habitacions per purificar l'atmosfera on hi haja hagut un colèric, blanquejar la cases dels epidèmics i les llindes de les portes de blau, prohibir als porcs i ramats vagar pels carrers, netejar i desinfectar els carrers amb lleixiu i àcid fènic.²⁴ En cas d'invasió epidèmica havia de proveir-se d'un servei d'hospitalització domiciliària per proporcionar als malalts els auxilis mèdics, medicines, abastament de robes i socors de qualsevol cas que hagueren de distribuir els sans i, en cas de mort, enterrar els difunts. L'assistència domiciliària va ser atesa pels facultatius titulars, membres de les juntes i altres voluntaris. El metge i el farmacèutic es multiplicaven acudint sol·licitats a tot arreu a la seua oportuna i assídua assistència salvant nombrosos envaïts sense que pogueren posar-hi remei, de vegades, en la seua pròpia persona²⁵ ni en algun dels seus, com va ser el cas del farmacèutic que va perdre la filla a qui seguiria ell mateix poc després.²⁶ La mortalitat real va ser més alta que la notificada oficialment.²⁷

[tres] sacerdotes cuydaban de lo espiritual y temporal», Roig, 1850, p. 25; Monferrer, 1987b. «1855 Julio y Septiembre. El cólera invade Albocàsser, al igual que todos los demás pueblos. Sólo en agosto murieron 180 personas en Albocàsser, 160 en Benassal, 175 en Vilafranca, 300 en Cincorres y 70 en Ares», Roca, 1986, p. 90.

²² Roca, 1986, p. 89.

²³ *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 1854, 21, núms. 104, 106, 117, 261; *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 1855, 22, núms. 104, 106, 117, 125, 140.

²⁴ Monferrer, 1987-88, p. 103-104.

²⁵ Francisca R., vídua, fou agraciada amb 1000 reals per haver perdut un familiar en l'assistència de colèrics. Cf. González de Sámano, 1858, I, p. 504.

²⁶ És el cas de l'apotecari, Manuel Marín Ejarque, de Villarluengo, mort el 21 d'octubre de 1855, als 52 anys. Havia perdut la seua filla Gregoria M. P. de 25 anys, casada a la Pobra Tornesa, va morir el 25 d'agost de còlera. Arxiu Parroquial de Vilafranca (APV), *Libro de Defunciones* (1852-1855), vol. VI, p. 119, núm. 181, p. 104, núm. 130.

²⁷ És la relació del primer període de la nostra sèrie, en què no consta com a tal.

Per una altra banda, desconeixem l'arsenal terapèutic utilitzat en el nostre cas concret. Els tractaments prescrits eren els convencionals a base d'opiacis²⁸ per recórrer inevitablement al final del procés al temut làudan²⁹ en gotes. L'omnipresent cura-tot, ara el pitjor remei perquè el colèric destinatari sabia que el làudan prescrit era l'indicatiu d'una mort segura. Fins i tot van emmudir els tocs de campanes que tradicionalment acompanyaven tant l'administració del viàtic com les exèquies, en la creença que el seu so produïa un profund desànim en la població predisposant-la a contreure la malaltia. El pànic es va agreujar al mes d'agost davant de tants morts i va tenir la seua plasmació concreta en els cementeris,³⁰ especialment en la urgència d'evacuar els cadàvers —de vegades en *civera*—³¹ si eren diversos i de nit fomentant l'ocultació de la mort, dipositar-los en el cementeri pels «agarradores»³² de retén al «cuarto del cólera»,³³ i la por va arribar a fer presa als mateixos enterradors. Una infinitat d'anècdotes que encara es recorden per a una crònica negra i tenebrosa.

Amb tot no es va poder frenar el còlera. Considerables pèrdues humanes i famílies senceres trencades en un poble desolat però fort que, en remetre la desgràcia, al 1856, va celebrar festes en acció de gràcies per haver estat lliurat del flagell.³⁴ És l'expressió del sentir de la població aterrida pels efectes fulminants de la malaltia en tots els afectats indistintament de la seua classe social.

L'epidèmia en xifres

En l'any 1855 a Vilafranca es van registrar 91 naixements, 30 matrimonis i 191 defuncions (83 menors de 10 anys: 48 xiquets, 35 xiquetes; 108 adults: 36 hòmens, 72 dones), de les quals 151 van ser de còlera amb un saldo natural negatiu de -100 (figura 1, taula III, IV).

28 «Al ser el opio por excelencia el medicamento privilegiado en todas las cosas con bien pocas excepciones», Oliver Foix, 1982, p. 91. Els opiacis s'administraven davall totes les formes (lavatives emol·lients, aplicacions externes en solucions alcoholiques) a més de sagnies —que de fer-se empitjoraven el malalt—, fumigacions, etc.

29 Làudan: medicament compost format fonamentalment per opi, vi blanc, safrà, clau i canella.

30 Es va construir el cementeri nou a l'Anglesola (1855). Per la insuficiència del propi es va construir l'actual a Castellfort.

31 Mitjà de transport constituït per dues barres llargues paral·leles unides per altres barres de través, també paral·leles i una mica separades una de l'altra, que serveix per transportar pedres o altres materials per dos hòmens, un a cada extrem, agafen les barres. En el nostre cas transportar pedra.

32 Terme arreplegat a l'Anglesola. Es tracta dels transportadors i enterradors dels colèrics. Cf. Monferrer, 2011.

33 Fa referència al «Cuarto del Cólera» de l'Anglesola. «Un recinto y retén situado en la plaza del Estudio, en donde permanecían y estaban aislados los agarradores, los encargados de llevar y enterrar a los epidémicos fallecidos», d'aquí el seu nom. Cf. Monferrer, 2011. Igualment esdevenia als altres pobles.

34 «D. Franco Bernad Scro. del Ayuntamiento Constitucional de Villafranca del Cid. / Certifico: que las cuentas dela admon. del Ayuntamiento. de los años 1855 y 1856 presentadas al de 1857 y 1858 aparecen aprobadas y finiquitadas en la forma siguiente = Aprobación = Reunidos en las Casas Consistoriales de Villafranca del Cid los SS que componen el Ayuntamiento. del presente año que bajo suscriben [Manuel Tena, alcalde. Miguel Colom, Miguel Tena, Federico Tena, Joaquín Colom, Mariano Colom, regidores. Francisco Bernad, secretario], han examinado las precedentes cuentas de los gastos ocurridos durante la invasión del cólera en la misma, los cuales pertenecen al Ayuntamiento. del año 1855, y después de haberlo hecho con la mayor escrupulosidad, como así de los documentos que las justifican las hallan conformes... y son por las fiestas celebradas en acción de gracias por haber sido librados del cólera», Monferrer, 1994, p. 64.

La gràfica de mortalitat de 1855 presenta un traçat uniforme al llarg de l'any (sis defuncions de mitjana mensual), excepte a l'agost i l'octubre que mostra un ascens brusc i el pic del moment àlgid per la major intensitat a causa de l'elevat nombre de morts en un període curt, amb un decreixement més suau fins a la línia de base (figura 2, taula III).³⁵

El primer òbit es va registrar el dilluns 30 de juliol, una vilafranquina de 40 anys, casada,³⁶ i l'últim el dimarts 16 d'octubre, una altra vilafranquina de 31 anys, finada a les 5 del matí.³⁷ En els 78 dies de l'epidèmia, la mortalitat diària va ser de 1,93 casos. La incidència màxima fou a l'agost amb 116 morts, seguida de setembre amb 24, octubre amb 10 i juliol amb 1, respectivament. La cota diària més alta el 19 d'agost, amb 13 òbits (9 adults: 5 dones, 4 hòmens; 5 pàrvuls: 3 xiquets i 2 xiquetes, respectivament)³⁸ i el 21 d'agost amb 8 defuncions (3 hòmens, 3 dones i 2 xiquets) (taula v, vi). La mortalitat segueix una evolució simètrica, ja que la major incidència la presenta al mes d'agost.

El total de defuncions de còlera fou de 151, el 79 % de tots els òbits, és a dir, les dues terceres parts del total de les defuncions hagudes, el 7,5 % de la població. La mortalitat bruta va ser de 95,80 ‰, la mortalitat específica 75,70 ‰ i el saldo vegetatiu de -50,15 ‰, xifres molt elevades si les comparem amb la mitjana provincial (26,1 ‰) i espanyola (28 ‰). Desconeixem les xifres d'invasions i curacions.³⁹

Respecte al sexe, la mortalitat fou més elevada en les dones amb el 55,60 % enfront del 44,40 % dels hòmens (taula iv, v). L'edat mitjana de la sèrie fou de 37,23 anys amb extrems d'un dia⁴⁰ i 78 anys,⁴¹ idèntica i sense variacions en ambdós sexes (37,38 en els hòmens i 37,09 en les dones). Per grups d'edat, l'epidèmia va afectar sobretot a les dones adultes amb el 38,41 % dels casos especialment entre els 21 i 40 anys i als menors de deu anys amb el 41,05 % (58,06 % xiquets i 41,94 % xiquetes). La incidència més elevada és en el grup dels xiquets de 0-5 anys —*childhood mortality*—. Els hòmens adults amb el 20,53 % (arriben a la màxima en el grup 41-50) (taula vi). Amb tot pot afirmar-se que a Vilafranca l'epidèmia també fou femenina i infantil decantada cap als xiquets, la qual cosa coincideix amb la tònica general als pobles de la comarca estudiats i de la resta de l'Estat espanyol.

35 *Semiadulto*, terme emprat pel vicari de Vilafranca al registrar a dos morts de 10 anys. *Pàrvul*, xiquets i xiquetes d'edat preescolar, en la nostra època fins els 7 anys tot i que als llibres parroquials s'enregistren amb aquesta veu fins els 10 anys. A partir d'aquesta edat, són els *adults*. *Childhood mortality*—terme anglosaxó molt en ús—, sinònim de pàrvul del grup de menys de 5 anys. Termes que, de forma general, s'inclouen en el concepte de *xiquet*. Tot i la sinonímia no apareix el mot *albat*.

36 Mariana F. G., de 40 anys, de Vilafranca, esposa de Fernando G. *APV, Libro de Defunciones (1852-1855)*, vol. VI, p. 74, núm. 28.

37 Dolores P. M., de 31 anys, soltera. Va morir a las cinc de la matinada del 16 d'agost. *APV, Libro de Defunciones (1852-1855)*, vol. VI, p. 119, núm. 180.

38 Esdevingudes tres a les 2 de la matinada, dues a les 11 del matí, una a la 1 de la vesprada i a les 3, respectivament. Tres a les 4 de la vesprada i tres a la nit.

39 Aproximadament serien unes 450 invasions y 300 curacions segons el càlcul dels coeficients deduïts de l'estat general sanitari de Castellfort i Benassal (invasions: núm. morts x 3. Curacions: núm. morts x 2).

40 Àngelo P. A. mort el 3 de setembre, a les cinc de la vesprada. *APV, Libro de Defunciones (1852-1855)*, vol. VI, p. 112, núm. 156.

41 Nicolasa T. F. morta el 18 d'agost, i Magdalena F. E. morta el 8 de setembre. *APV, Libro de Defunciones (1852-1855)*, vol. VI, p. 91, núm. 83; p. 114, núm. 163.

Quant a l'estat civil, predominen els casats (38 %) —les dones (72%) sobre els hòmens— i els vidus (13,30 %) per igual en ambdós sexes (10 hòmens, 9 dones). Un 11,12 % fadrins (10 dones i 6 hòmens). Així mateix es comptabilitzen deu famílies que van perdre dos dels seus fills, de les quals una era oriünda de la Cuba. Dues d'aquestes defuncions coincideixen en un mateix dia.⁴²

Pel que fa a l'hora, una variable registrada de manera irregular entre el 18 d'agost i 30 de setembre, s'observa que les defuncions esdevenen més de matinada amb el pic màxim a la primera hora, seguida de les 5 del matí i les 2 de la vesprada.

Per l'origen poblacional, el 93 % dels finats eren naturals de Vilafranca, la resta immigrants. Excepte el cas d'una dona de Logroño, la resta procedien de pobles dels voltants (Vistabella, Cantavella, Villarlengo, la Serratella, Vallibona, Vilanova d'Alcolea i una xiqueta de la Cuba), 5 hòmens (dos d'Ares, un de la Cuba, Castellfort i Morella, respectivament).

D'altra banda, en 78 casos, s'exclouen els menors de 20 anys, es fa esment al testament: 10 casos, havien fet testament notarial tancat (7 davant «el escribano» Agustín Simón Monton, i un davant Ramon Escorihuela, Pascual Sanz i Pablo Miralles, respectivament). 17, testament nuncupatiu. Senzillament «no testó» en 7 casos. En 29 «no testó por ser pobre», en 3 «no testó ni tenía bienes». Un fet que indirectament també confirma que l'epidèmia va castigar majorment les classes més humils.

Com que no consta la professió i els domicilis en els corresponents registres, no s'ha pogut tipificar la professió dels finats ni la cartografia de la malaltia en el plànol de la localitat i en el camp —una variable no important per tractar-se d'una població xicoteta— amb la suposició que la mortalitat va ser més elevada als ravals i més baixa al centre, independentment de la situació bona o dolenta de les cases, en funció del nivell d'ingressos i en definitiva de la salubritat i higiene. L'assistència als colèrics va ser individual i domiciliària, no es va habilitar cap casa per hospital. D'altra banda, no sabem el paper específic de l'església respecte al suport espiritual i temporal en l'esdeveniment, així com dels herois anònims, que n'hi va haver. Totes les defuncions van ser certificades pel rector.

Mai en la història de Vilafranca es van enterrar tantes persones en un dia, ni m'imagino tants morts com el diumenge 19 d'agost amb 13 defuncions, algunes de les quals esdevingudes simultàniament (4 a les quatre de la vesprada) i dos germans en qüestió d'hores.⁴³

Conclusions

De les quatre epidèmies de còlera que va patir Vilafranca, la de 1855 va ser la més letal amb el 79 % de totes les defuncions de l'any. Va durar 78 dies. La major incidència es va registrar a l'agost amb el 76 % dels òbits i la màxima diària de 13 defuncions en el mateix mes. Fou una epidèmia

42 Antonia A. V. de 38 anys, morta l'11 d'agost a les 12 del migdia, i Joaquín A. V. de 30 anys, mort el 12 d'agost a les 2 de la matinada. APV, *Libro de Defunciones (1852-1855)*, vol. VI, p. 82, núm. 52; p. 83, núm. 56.

43 Nota 42.

de major virulència en la població femenina (55,60 %) i infantil (43,05 %). Va afectar especialment les dones casades, entre els 21 i 40 anys, i els xiquets de manera particular els menors de 5 anys. No està provat que la major mortalitat femenina, igual que va esdevenir a la resta d'Espanya,⁴⁴ es degués a un factor biològic dependent del sexe o conseqüència d'un paper decisiu de factors socials com el tradicional paper femení com a cuidador domèstic i ara les dones estar encarregades de la cura dels malalts, tot i paréixer més que probable, i que a causa d'aquesta proximitat foren més vulnerables al contagi.

D'altra banda, per l'edat, la major mortalitat masculina infantil, tot i que el còlera és una infecció pediàtrica per la seua menor resistència immunològica després de la lactància i la major susceptibilitat per les necessitats hídriques, a més, podria atribuir-se al mateix sexe «considerado hoy como uno de los factores biológicos más importantes en la causalidad de la mortalidad infantil».⁴⁵ Els ancians formen un altre grup vulnerable respecte a la mortalitat pel còlera per presentar un pitjor pronòstic en el cas de contagi a més de ser una cohort amb deteriorament físic i socialment que difícilment supera els 65 anys d'edat.⁴⁶ Sense comptar la mortalitat diferida, el perfil epidèmic té la seua extrapolació a la de les localitats veïnes (Cinctorres i Castellfort) i a nivell estatal.

LES ALTRES EPIDÈMIES DE CÒLERA

L'epidèmia de 1834

L'epidèmia va ser declarada el 19 de gener de 1833 i va durar fins el 31 de gener de 1835 amb més de 102.511 morts i una letalitat del 22 % a tot l'Estat espanyol, segons estimacions de l'època, tot i que la majoria dels autors consideren que el nombre real va ser bastant superior. La malaltia va entrar a la península a través de Vigo i Porto per la part occidental. Per Roses i Tarragona a part la nord-oriental i d'aquí cap a l'interior de la península i al litoral mediterrani. El 23 de juny es feia el cordó sanitari a Castelló. A mitjans de juliol es detectava a la Serra d'en Galceran, el 17 d'agost a la Pobla Tornersa, el 26 d'agost a l'Alcora, el 16 setembre a Vinaròs, el 7 d'octubre a Vilafranca, a què seguirien el Portell, Cinctorres i Morella. Al Forcall seria al 1835.⁴⁷

Les dades d'aquesta epidèmia a Vilafranca les traiem del llibre de Defuncions de la parròquia de 1834 per una anotació marginal escrita per l'encarregat de torn: «Nota: De esta señal * hasta la

44 Nadal, 1984, p. 148.

45 Gómez Redondo, 1992, p. 207-209.

46 L'esperança de vida al naixement pot haver oscil·lat en l'Europa meridional entre els 25 i els 28 anys amb anterioritat al segle XIX, quan més al nord d'Europa solia ser de més de 30, i freqüentment propera als 40 anys. En el sud i en l'est mai arribà als 30 fins a finals del segle XVIII, en algun cas, o, en general, fins ben entrat el segle XIX. Cf. Pérez Moreda, Reher, 1986, p. 476, 479.

47 Dades oficials de la província de Castelló: Pobles envaïts, 23. Dia en què començà, 17 agost 1834. Duració: 5 mesos. Invasions 650, morts 140. Primer poble, la Pobla Tornersa. Últim poble, Peníscola. Cf. González de Sámano, 1858, II, p. 480.

otra señal han muerto del cólera morbo núm. 65- [7-10-1834] / hasta esta señal * han muerto del cólera morbo, y lo firmo fecha ut supra Miguel Franco. Capafons, 23-11-1834-núm. 110)». Sabem els òbits pel còlera, paraula que mai no apareix en els registres pel fet d'estar substituïda pel terme «vòmito». A propòsit, en el llibre de Defuncions que no consten els diagnòstics, es registren 113 òbits, dels quals 8 corresponen a hòmens forasters morts per accions de guerra (2 ajustaments i 6 soldats morts al camp de batalla), de manera que el nombre real de morts va ser de 107, xifra en què ens basem. D'altra banda, en els registres tampoc no consta l'edat dels pàrvuls ni la professió, ni el domicili pel que els resultats obtinguts (taula VII) no són totalment complets però prou orientadors per aproximar-nos a l'esdeveniment.

L'epidèmia va ser típicament femenina i infantil, va suposar una major mortalitat en les dones adultes entre els 50-70 anys i en els menors de 10 anys, en aquests per igual en ambdós sexes, amb un creixement natural negatiu i una letalitat discretament més alta que la mitjana estatal. Com anècdota, cal esmentar una víctima de l'epidèmia, el doctor José A. Folch, natural de Castellfort, de 72 anys, mort el 17 d'octubre, un prevere exemplar durant vint-i-quatre anys rector de la parròquia.⁴⁸ El seu vicari, Miquel F. Capafons, que signa totes les actes de defunció, el succeí. Tot i que no tenim les dades completes, podem intuir la repercussió de l'epidèmia en la vida local en coincidir amb la primera guerra carlina amb les adversitats que va comportar a Vilafranca.

L'epidèmia de 1865

L'epidèmia de 1865 es detecta al juny i finalitza al desembre amb l'hivern. Va tenir com a nuclis receptors els ports de Vigo i València. Va ser el brot epidèmic menys letal amb una mortalitat mitjana del 3 % de la població i una mortalitat bruta de 33,1 %. A Castelló va incidir més intensament en la zona litoral i la Plana Baixa durant els mesos de setembre i octubre. Pel que fa a Vilafranca no es troben dades de l'epidèmia que va incidir en la localitat a l'agost i el setembre sense repercussions demogràfiques importants. No podem precisar la mortalitat específica, la mortalitat bruta fou de 43,95 % i el moviment natural de població alt.⁴⁹

L'epidèmia de 1885

Dos anys després del descobriment del bacteri causant de la malaltia per R. Koch i en plena dedicació de J. Ferran a la vacuna anticolèrica, apareix l'última gran epidèmia de còlera, declarada

48 APV, *Libro de Defunciones* (1758-1835), vol. IV, p. 381, núm. 87.

49 D'altra banda, per fonts indirectes sabem de l'epidèmia per l'actuació memorable de l'apotecari Joaquín Salvador (1860-1871). Al *Catálogo de plantas determinadas* (1866), recorda l'ús de l'herbasana borda en el còlera sense especificar si en l'epidèmia de 1855 a Barcelona o de 1865 a Vilafranca en què va participar activament. «Menta de agua (*mentha aquatica* L vs *mentha rotundifolia* L.) De la misma familia [Labiadas], y tribu que la anterior [*Satúreseas Benth*, y de la *Didinamia Gimnospermia* L.], vulgarmente *Herbasana borda*. Es abundantísima en los riachuelos y sitios húmedos de este país florece en Julio y se usó cuando el cólera, equivocándola con el mastranzo y produjo una revulsión extraordinaria a cuantos se la aplicaron», *La Fraternidad* (València), 1867, II, núm. 23, p. 452.

oficialment el 2 de juliol de 1884 fins a la seua extinció el 26 de novembre de 1885. Des d'Alacant es va estendre per tot el litoral sud-est i des de València en sentit ascendent cap a l'interior, direcció Sistema Ibèric. La gravetat de l'epidèmia va residir en la concentració de la invasió en dues àrees d'alta mortalitat afectant les províncies de Navarra, Saragossa, Terol, Castelló i València, i al sud-est, Alacant, Múrcia, Albacete, Conca i Granada. L'epidèmia, sense ser la més greu, va ocasionar una mortalitat del 6,96 ‰ amb especial virulència a la ciutat de València on van morir 4.919 persones d'una població de 149.239 habitants (34 ‰). Per la qual cosa ha estat encunyada per Nadal com «fenómeno claramente levantino».⁵⁰ Potser siga en aquesta regió on millor s'han estudiat les causes del desenvolupament de l'epidèmia: l'any de 1885 hi va haver un excés de pluges tant a l'hivern com a la primavera amb greus inundacions i riuades. Les collites es van perdre amb la qual cosa la crisi econòmica i la fam es van estendre per tota la província. Els propis contemporanis van relacionar la situació econòmica amb el desenvolupament de la epidèmia.⁵¹ D'altra banda, la nostra demarcació es troba situada en un enclavament geogràfic de confluència de l'embat procedent del Baix Aragó, importat de València (Alcanyís, Aliaga, Aiguaviva),⁵² i del litoral castellonenc, i Castellfort el poble que va registrar la major mortalitat de tota la província (taula VIII). Respecte a Vilafranca, que com Cinctorres no consta en les estadístiques oficials, els resultats es resumeixen en la taula IX. Als quals s'afeg l'hora de la defunció, més freqüent de matinada (de les 4 a 8 hores) seguit de la vesprada (2 a 7 hores) i en menor escala al final del dia (11-12 hores de la nit). Per l'origen poblacional, el 86,96 % dels morts eren naturals de Vilafranca. La resta forans: tres dones (dues adultes: el Portell i Ares, i una xiqueta de Monteagudo, filla del practicant)⁵³ i un xiquet (El Serbal, Almería, fill d'un guàrdia civil).⁵⁴ Hi van morir tres germans (dos xiquets, de 8 i 1 anys, i una xiqueta de 4 anys, finats el 29 setembre, 10 i 12 d'octubre, respectivament). Tots els registres estan redactats i signats pel propi rector, el cincorrà Manuel Ferrer. No consta si els colèrics van testar o llegar ni la professió, ni el domicili.

Aquesta epidèmia es caracteritza per la major duració temporal, per afectar principalment els menors de 10 anys per igual a ambdós sexes i els hòmens adults del grup dels 61-70 anys. La letalitat (17,9 ‰) discretament més baixa que la mitjana comarcal (29,3 ‰), provincial (21,8 ‰) i de la província de Terol (27,4 ‰) i més elevada que la mitjana estatal (9 ‰). El creixement vegetatiu segueix alt. El brot epidèmic fou atenuat i sense repercussió demogràfica, tot un contrast amb Castellfort i l'Anglesola, localitats en què aquesta epidèmia va ser l'inici del declivi demogràfic encara vigent a hores d'ara.

50 Nadal, 1984, p. 151.

51 Faus Sevilla, 1964.

52 Lozano Allueva, 2015. Vegeu: Hauser, 1887, vols. II-III.

53 Plácida V. I. de 2 anys, morta el dimarts 22 de setembre. *APV, Libro de Defunciones (1884-1914)*, vol. IX, p. 51, núm. 85.

54 Andrés T. F. mort el dijous 9 de juliol. *APV, Libro de Defunciones (1884-1914)*, vol. IX, p. 40, núm. 55.

CONCLUSIÓ FINAL

És sabut que les circumstàncies excepcionals de les epidèmies de còlera reflecteixen diferents aspectes (demogràfics, socials, econòmics, psicològics i religiosos) d'una col·lectivitat perquè afecten d'una manera múltiple i diversa la vida social i perquè van fer transparents les fallades de l'estructura.

En el cas que ens ocupa, en què només es revisen els aspectes epidemiològics des del vessant mèdic: l'epidèmia de 1834 fou la més virulenta, la de 1855 la de major letalitat i la de 1885 la de major duració. Totes incidiren d'una forma predominant en la població infantil, especialment els xiquets menors de cinc anys (*childhood mortality*), en les dones casades de mitjana edat i en les persones de menor nivell social. Cosa que s'atribueix a una major propensió a patir la malaltia en el cas dels xiquets, i al major risc del contagi en el cas de les dones. Sense comptar-hi la mortalitat diferida, els trets de les epidèmies tenen la seua extrapolació a la de les localitats veïnes. Amb tot i les seues conseqüències econòmiques, el seu efecte desestabilitzador que va deixar un poble trencat i famílies senceres destrossades, no va impedir l'esdevenir futur de Vilafranca perquè va poder superar-se a causa de la línia alcista i demogràfica de l'època. En els anys següents l'amenaça del còlera va desaparèixer. La tuberculosi i la grip prendrien el relleu en les dècades ulteriors, la primera en la forma de mortalitat ordinària però amb un gran nombre de víctimes (2,38 casos per any, en el període 1894-1936) i la segona constituint l'últim brot epidèmic sofert per Vilafranca amb 43 defuncions (1918-1920).

D'altra banda, la calamitat colèrica no fou un fet exclusivament local, ni comarcal, ni tan sols provincial, sinó alguna cosa més que se sumava al que ja existia. Els problemes socials es curen amb terapèutiques socials i el fet que tornen a sorgir és simptomàtic d'una mala terapèutica o d'haver pres equivocadament el remei com a solució. Una emulació d'allò shakespearà, «what is past is prologue»:55 vint anys més tard de la primera epidèmia de còlera, deu i trenta anys després de la segona, la història es repetiria seguida d'un llarg període en el silenci de l'oblit motivador d'aquesta memòria.

AGRAÏMENT

A Anna Monferrer i Lluís Gimeno per la revisió del text.

55 W. Shakespeare, *The Tempest*, acte 2, escena I.

BIBLIOGRAFIA

- BENDITO GONZÁLEZ, Carlos. «La peste azul: epidemias en Palencia durante el siglo XIX». *PITTM* (Palencia), 2013, núm. 84, p. 165-173.
- BERNAT I MARTÍ, Joan Serafí. *Problemática de un núcleo rural valenciana. Pasado demográfico, crisis y perspectivas de la Serra d'En Garceran*. Castelló: Diputació Provincial, Servei de Publicacions, 1986.
- FAUS SEVILLA, Pilar. «Epidemias y sociedad en la España del siglo XIX. El cólera de 1885 en Valencia y la vacunación Ferran». dins LÓPEZ PIÑERO, J. M. (dir.). *Medicina y Sociedad en la España del siglo XIX*. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964, p. 285-420.
- HAUSER, Philip. *Estudios epidemiológicos relativos a la etiología y profilaxis del cólera*. Madrid: Manuel Tello y Est. Tip. de El Correo, 1887.
- GÓMEZ REDONDO, Rosa. *La mortalidad infantil española en el siglo XX*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas / Siglo XXI de España Editores, 1992.
- GONZÁLEZ DE SÁMANO, Mariano. *Memoria histórica del cólera-morbo asiático en España*. Madrid: Imp. Manuel Álvarez, 1858, tom II. Disponible a: <http://www.europeana.eu/portal/record/9200110/BibliographicResource_1000126549627.html> [article en línia].
- LOZANO ALLUEVA, Francisco Javier. «La epidemia de cólera de 1885 en localidades del río Aguasvivas (Aragón)». Disponible a: <<http://www.blesa.info/his1885-ColeraMorbo-CuencaAguasvivas-Aragon.pdf>> [consulta: 7 juliol 2016. Article en línia].
- MADOZ IBÁÑEZ, Pascual. «Villafranca del Cid». Dins *Diccionario Geográfico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid: Imprenta La Ilustración, 1850, tom XVI, p. 130. Disponible a: <<http://www.bibliotecavirtualdeandalucia.es/catalogo/consulta/registro.cmd?id=6353>> [entrada en línia].
- MICÓ NAVARRO, Juan Antonio. «Morir en Xert (1852-1884). Aproximación al estudio de los diagnósticos de muerte en una comunidad rural del Baix Maestrat». Dins BARONA, Josep Ll., MICÓ, Juan Antonio (ed.): *Salut i malaltia en els municipis valencians*. València: Seminaris d'Estudis sobre la Ciència, Universitat de València., 1996, p. 239-248. Disponible a: <http://juliansegarra.webatu.com/chertcultural/juanantoniomiconavarro/morirenxert.htm#bvd> [article en línia].
- MONFERRER I GUARDIOLA, Josep. *Festes patronals*. Vilafranca, Programa de Festes, 1994, p. 60-67.
- MONFERRER GUARDIOLA, Rafael. «El cólera de 1885 en la Iglesuela del Cid. Breve estudio epidemiológico». *Teruel*, 1987a, núm. 77-78, p. 291-315.
- «Justas poéticas en las fiestas de 1856 de Benassal por la conclusión del cólera de 1855». *Les Tres Forques* (Benassal), 1987b, I, núm. 9, p. 9-14.
- «El cólera de 1855 y 1885 en Castellfort. Recuerdo médico, aspectos sociales y estudio epidemiológico». *Estudis Castellonencs* (Castelló), 1987-88, IX, p. 89-149.
- «El cólera de 1885 en Ares. Estudio epidemiológico». *Boletín del Centro Estudios del Maestrazgo* (Benicarló), (1990), VIII, núm. 29, p. 63-81.
- «El cólera de 1885 en La Mata. Breve estudio epidemiológico». Dins *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mn. Manuel Milián Boix*. Morella: AMYC, 1991, p. 251-276.
- «Crisi de mortalitat epidèmica a Cincorres en la segona meitat del segle XIXè. El còlera de 1855». Dins *Llibre de Cincorres*. Tortosa: Cincorres Club, II, 1999, p. 75-92.

— «A propósito del Cuarto del Cólera». *Los Nublos* (La Iglesuela), 2011, núm. 3, p. 9-12.

MUNDINA MILALLAVE, Bernardo. *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Castelló: Imp. y Lib. de Rovira Hermanos, 1873. Disponible a: <<http://repositori.uji.es/xmlui/handle/10234/42061>> [llibre en línia].

NADAL OLLER, Jordi. *La población española (siglos XVI a XX)*. 4a ed. Barcelona: Ariel, 1984.

OLIVER ROIG, Arturo. *Las epidemias coléricas del siglo XIX en Vinaròs*. Vinaròs: Monografies Vinarossenques, 1982.

PÉREZ MOREDA, Vicente. *Las crisis de mortalidad en la España interior. (Siglos XV-XIX)*. Madrid: Siglo XXI, 1980.

PÉREZ MOREDA, Vicente; REHER, David-Seven. «Mecanismos demográficos y oscilaciones a largo plazo de la población europea (1200-1850)». *Revista de Historia Económica* (Madrid), 1986, IV, núm. 3, p. 467-490.

ROCA ALBALAT, Joaquín. *El poblamiento de Albocàsser*. Castelló: Sociedad Castellonense de Cultura, 1986.

ROIG MOLINER, Salvador. *Libro Verde de Benasal*. Benasal: Manuscrit inèdit de Vilafranca, c. 1850.

VIÑES RUEDA, José Javier. «El Dr. D. Nicasio Rueda, médico oficial de la epidemias en la de cólera de 1854-1855». *Anales del Sistema Sanitario de Navarra* (Pamplona), 2000, 23, núm. 1, p. 85-107.

WATTS, Sheldon. *Epidemias y poder. Historia, enfermedad, imperialismo*. Barcelona: Andrés Bello, 2000.

RELACIÓ DE GRÀFICS

Taula I
Còlera de 1855. Castellfort, Cincorres, Vilafranca

Localitat	Cens	Nascuts n	Mortalitat				Saldo natural n (‰)
			M. bruta n (‰)	M. específica n (‰)	M. epidèmica diària	Duració	
Cincorres	1433	89	285 (198,88)	230 (165,05)	5,22	44	-196 (-136,68)
Vilafranca	1994	91	191 (95,80)	151 (75,70)	1,93	78	-100 (-50,15)
Castellfort	1100	66	119 (108,34)	88 (78,15)	1,19	74	-53 (-41,15)

Elaboració pròpia.

Mortalitat bruta: nombre de morts respecte població per 1000.

Mortalitat específica: nombre de morts epidèmics respecte població per 1000.

Saldo natural: diferència nascuts-morts per 1000.

Taula II
Vilafranca. Episodis desfavorables en el segle XIX

Any	Episodi
1810	Intenses nevades
1810-1813	Guerra contra els francesos. Crisi alimentària
1814	Guerra, fam. Alça de preus del blat i patates
1815	Sequera espantosa
1817	Guerra, fam
1822-1825	Fam, sequera, males collites. Depressió política
1823	Sobremortalitat, febre groga
1829	Hivern rigorós. Grans gelades
1834	Sobremortalitat, còlera morbo
1834, 1837, 1838	Guerra carlista de Cabrera. Enganyifa de Cabrera. Condicions climàtiques adverses. Crisi de subsistències
1836, 1837	Sobremortalitat infantil, calentures
1838	Crisi de subsistències
1840, 1841, 1843, 1844	Pluges. Inundacions
1845, 1849	Sequera
1853, 1854	Clima advers. Males collites. Alça de preus. Caresties
1855	Sequera. Sobremortalitat, còlera morbo
1857	Gastroenteritis
1859, 1860	Guerra d'Àfrica
1861	Any de la fam
1864	Hivern rigorós

Any	Episodi
1865	Hivern rigorós. Brot de còlera morbo
1866	Sobremortalitat, xarampió
1868	Sobremortalitat, xarampió
1874-1875	Extorsions a la població per carlistes. Guerra carlista de Cucala: Batalla del Mas de la Carrasca (1874). Batalla del Pla de Mosorro (1875)
1878, 1879	Fred intens. Espantosa sequera seguida de fortes plogudes. Males collites
1879, 1880	Alça del preu de blat
1880, 1884	Temps adversos. Males collites
1881, 1883	Temporals d'aigua
1884	Temps adversos. Males collites
1885	Fred intens. Epidèmia de còlera morbo
1890	Sobremortalitat infantil. Bronquiolitis, xarampió
1891	Fred, gelades, sequera
1899	Temporals de pluges i neus

Elaboració pròpia.

Taula III
Vilafranca. Evolució de la mortalitat mensual 1855

Mes	< 10 anys (n 83)		Adults (n 108)		Total
	Hòmens	Dones	Hòmens	Dones	
Gener	1	-	-	2	3
Febrer	-	-	1	-	1
Març	1	-	1	-	2
Abril	2	3	-	1	6
Maig	-	2	-	1	3
Juny	2	-	-	1	3
Juliol	3	1	1	3	8
Agost	28	19	23	53	123
Setembre	6	6	7	8	27
Octubre	1	1	2	3	7
Novembre	2	-	-	-	2
Desembre	2	3	1	-	6
Total	48	35	36	72	191

Elaboració pròpia.

Taula IV
Vilafranca. Còlera de 1855. Total de casos (xifres absolutes)

Còlera no declarat oficialment 31 juliol-16-agost				Còlera declarat 17 agost-16 octubre			Total (%)
«Sin solemnidad... no el viático por impedirlo la enfermedad»				«Sin solemnidad por impedirlo el cólera»			
	Hòmens	Dones	Total	Hòmens	Dones	Total	
Adults	9	24	33	21	36	57	90 (59,60)
Menors de 10 anys	9	8	17	26	18	44	61 (40,40)
Total	18	32	50	47	54	101	151 (100)

Elaboració pròpia.

Taula V
Vilafranca. Còlera de 1855. Mortalitat mensual (xifres absolutes)

Mes	Hòmens		Dones		Total (%)
	Menors de 10 anys	Adults	Menors de 10 anys	Adultes	
Juliol				1	1 (0,66)
Agost	29	21	18	48	116 (76,82)
Setembre	5	7	4	8	24 (15,90)
Octubre	1	1	4	4	10 (6,62)
Total	35	29	26	61	151 (100)

Elaboració pròpia.

Taula VI
Vilafranca. Còlera de 1855. Defuncions per grups d'edat

Grups d'edat	Hòmens	Dones	Total
0-1	12	10	22
1-5	16	13	29
6-10	8	3	11
11-20	2	2	4
21-30	5	17	22
31-40	2	12	14
41-50	7	8	15
51-60	6	9	15
61-70	5	5	10
71-80	4	5	9
>81	0	0	0
	67	84	151

Elaboració pròpia.

Taula VII
Vilafranca. Còlera de 1834

Total de morts	Hòmens	Dones	Total
	20	26	46
Per edats			
0-10	5	4	9
11-20	2	3	5
21-30	1	3	4
31-40	1	3	4
41-50	5	3	8
51-60	3	4	7
61-70	0	4	4
71-80	2	2	4
>81	1	-	1
Edats extremes			
Inicial	4	8	4
Última	85	76	85
Edat mitjana dels adults (no s'inclouen els menors de 10 anys)	49,27	43,95	46,64
Estat adults	15	22	
Sollers	3	6	8,69 %
Casats	10	11	52,14 %
Vidus	2	5	23,30 %
Menors de 10 anys	5	4	19,52 %
Població (cens 1826)	1883		
Total general morts (mortalitat bruta)	107 (56,82 ‰)		
Saldo natural	-29 (-15,40 ‰)		
Total colèrics morts (mortalitat específica)	46 (24,43 ‰)		

Dies de duració	40 dies
Primer dia	7 octubre
Últim dia	28 novembre
Intensitat diària	1,15
Incidència màxima	
Incidència mensual	Octubre. 38 òbits
Incidència diària	12 octubre.

Elaboració pròpia.

Taula VIII

Els Ports, Vilafranca i voltants. Còlera de 1885. Morts en xifres absolutes

Localitat	Cens 1877	Dies de duració	Total defuncions (xifres absolutes)	Intensitat diària	Mortalitat específica (‰)
Albocàsser	2862	17	5	0,29	1,75
Ares	1884	30	18	0,60	9,55
Benassal	2741	35	8	0,23	2,91
Castellfort	1641	47	131	2,78	79,82
Cinctorres	1926	31	32	1,03	16,61
Forcall	1953	26	73	2,80	37,38
La Cuba	453	53	26	0,49	57,39
La Mata	782	54	19	0,45	24,29
La Pobla de B.	640	29	15	0,52	23,43
Morella	7190	46	220	4,78	30,59
Portell	991	S. r.	S. r.	S. r.	S. r.
Sorita	1393	45	46	1,02	33,02
Vilafranca	2563	89	46	0,51	17,95
Villores	544	11	20	1,82	36,76
Vistabella	2371	20	31	1,55	13,07
L'Anglesola	1415	38	54	1,42	38,16
Mosquerola	3104	13	60	4,61	19,33
Cantavella	1979	35	66	1,89	33,35

Monferrer, 1987-88, p. 117. Catí i Olocau se'n van deslliurar.

Taula IX
Vilafranca. Còlera de 1885

Total de morts	Hòmens	Dones	Total
	22	24	46
Per grups d'edat			
0-5	5	7	12
6-10	6	6	12
11-20	-	2	2
21-30	-	1	1
31-40	2	1	3
41-50	1	-	1
51-60	-	1	1
61-70	6	1	7
71-80	-	2	2
>81	-	2	2
Edats extremes			
Inicial	2 mesos	11 mesos	2 mesos
Última	88	88	88
Edat mitjana	29,12	30,80	29,26
Estat civil dels adults	10	12	22
Soters	-	3	3
Casats	3	3	6
Vidus	6	7	13
Menors de 10 anys	12	12	24
Població (cens 1877)	2563		
Total general morts (mortalitat bruta)	109 (41,36 ‰)		
Saldo natural	20 (7,80 ‰)		
Total colèrics morts (mortalitat específica)	46 (17,95 ‰)		
Dies de duració	89		
Primer dia	Juliol 17		
Últim dia	Octubre 14		

Intensitat diària	1,46
Incidència màxima Mensual Diària	Octubre (18) Dia 2 (2)

Elaboració pròpia.

RELACIÓ DE FIGURES

Figura 1. Vilafranca. Moviment natural 1850-1860

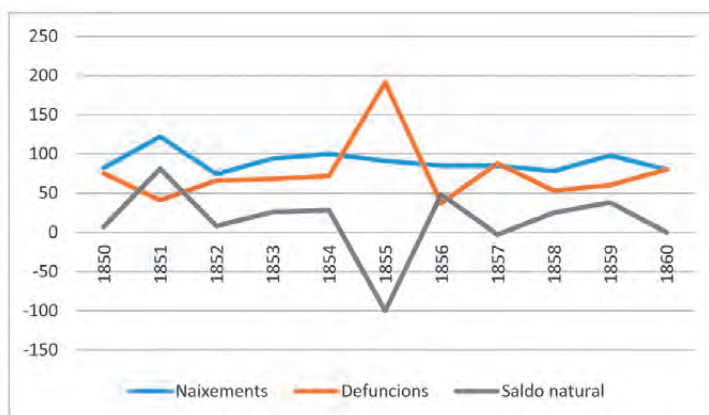

Figura 2. Vilafranca. Mortalitat mensual 1855

